

Ratko Vučetić

Institut za povijest umjetnosti

Predmoderni grad sjeverozapadne Hrvatske – primjer Varaždina*

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

Predan 20. 9. 2007. – Prihvaćen 10. 11. 2007.

UDK 711.432(497.5 Varaždin)“17”
711.4(497.5)

Sažetak

Tijekom 16. i 17. stoljeća Varaždin postaje najznačajniji i najrazvijeniji grad sjeverozapadne Hrvatske. Do 18. stoljeća grad ima obrtničko-trgovački karakter s naglašenom vojnom ulogom, a od druge polovice 18. stoljeća postaje sjedište bana i Hrvatskoga kraljevskog vijeća, tj. glavni grad kontinentalne Hrvatske. Razvoj grada u tom razdoblju,

odnosno modernizacijske procese, moguće je sagledavati analizom promjena koje se očituju u tri prostorne cjeline: utvrđenoj gradskoj jezgri, prostoru oko gradskih bedema i u predgrađima koja nastaju uz glavne prometnice.

Ključne riječi: druga polovina 18. stoljeća, urbanizam, sjeverozapadna Hrvatska, Varaždin, predmoderni grad

Uvod

Prostor sjeverozapadne Hrvatske okosnica je urbaniteta kontinentalne Hrvatske. Zbog povijesnih okolnosti na tom prostoru nastao je najveći broj gradova, kojih se razvoj može kontinuirano pratiti od srednjega vijeka. Slobodni kraljevski gradovi Varaždin, Zagreb (Gradec i Kaptol), Koprivnica i Križevci tijekom 18. stoljeća razvijat će se u različitim uvjetima. Proučavanje prostornih promjena na primjerima tih gradskih naselja omogućava sagledavanje različitih aspekata urbanizacije, odnosno određivanje razvojnih karakteristika i procese koji su utjecali na oblikovanje gradova u tom razdoblju. Stabilizacijom političkih prilika u drugoj polovici 18. stoljeća i pomicanjem granice prema Osmanlijskom Carstvu, dalje prema istoku, gradovi sjeverozapadne Hrvatske postupno će izgubiti vojne funkcije i nadalje će se razvijati pod civilnom upravom.

Početak novog vijeka, u novim povijesnim okolnostima, obilježenima dolaskom na vlast austrijske habsburške dinastije i ratovima s Turcima, počinje novo razdoblje hrvatske povijesti. Zagrebački Gradec u saborskim spisima 1557. godine naziva se metropolom Hrvatske, što je odraz uobičajenih procesa stvaranja regionalnih centara na područjima kojima vladaju Habsburgovci. Osim Gradeca, svjetovnog i crkvenog središta u sjevernoj Hrvatskoj, jača i uloga Varaždina kao vojnog središta.

Obnova gradskog života na tom prostoru može se pratiti od 17. stoljeća. Razvoj civilnih funkcija, te obnova trgovine i obrta već u 17. stoljeću dovest će do razvoja predgrađa i potiskivanja vojnih sadržaja. U povijesnim jezgrama dolazi do funkcionalne diferencijacije pojedinih dijelova grada, odnosno do odvajanja civilnog i vojnog. Ono se očituje u stvaranju »reprezentativnih« gradskih trgova, uz čije rubove nastaju gradske vijećnice i kuće plemstva ili imućnoga građanstva s trgovačkim sadržajima u prizemljima. Proizvodne djelatnosti potisnute su u sporedne ulice ili u predgrađa nastala pred gradskim vratima. U gradove se u 17. stoljeću vraćaju redovnici, koji uz samostane podižu i druge zgrade javne namjene. Samostani unose u gradove dimenzije monumentalne arhitekture, oblikujući nove javne površine. U duhu protureformacije, ali i pobjeda nad Turcima, gradovi dobivaju i simboličke sadržaje, što će kulminirati u 18. stoljeću u apotezi Habsburgovaca povezivanjem kulta dinastije s kultom svetaca zaštitnika na skulpturama podignutima u javnim prostorima.

Varaždin u 16. stoljeću postaje sjedište Slavonske vojne krajine, utvrđuje se novim potezom bastionskih utvrda, zbog čega dolazi i do promjena u prostornoj strukturi grada. Vojna funkcija i povoljan prometni položaj (trgovina s Mađarskom prebacuje se s Ljubljanske ceste na Hrvatsku cestu) potaknut će ekonomski razvoj grada. Zahvaljujući stvorenim preduje-

tima u 16. i 17. stoljeću, te novim povijesnim okolnostima u 18. stoljeću, Varaždin već u prvoj polovici 18. stoljeća gubi vojnu funkciju i postaje sjedište Hrvatskoga kraljevskog vijeća, tj. glavni grad Hrvatske. Promjena funkcija uzrokovat će i promjene prostorne strukture grada, potaknute reformatorskim mjerama centralizirane države, što će se odraziti i u baroknoj reurbanizaciji i prostornoj reorganizaciji grada. Ti procesi prethode srodnim funkcionalnim i prostornim promjenama u drugim gradovima kontinentalne Hrvatske, a primjer Varaždina može poslužiti kao model pomoću kojeg se mogu pratiti transformacijski procesi 18. stoljeća.

1. Imperijalna politika i modernizacijski zahvati

Tijekom 17. stoljeća turska osvajanja u Srednjoj Evropi dosegla su svoj vrhunac. Do prekretnice u povijesti Srednje Evrope dolazi 1683. godine, nakon poraza Turaka u bitki pod Bečom. U iduća dva desetljeća Turci su odbačeni preko linije Sava–Dunav, čime počinje i uzdizanje Habsburške Monarhije na rang evropske vesile. Teritorijalnim širenjem i kolonizacijom osvojenih područja Monarhija postaje nadnacionalno carstvo, utemeljeno na univerzalizmu stvorenom nizom reformatorskih zahvata tijekom 18. stoljeća.

Vojne i političke uspjehe pratio je i »kulturološki polet«, u početku vezan uz cara i Katoličku crkvu, a zatim i uz građanstvo. Političkoj i upravnoj slici Monarhije odgovaralo je širenje baroka kao programatske, univerzalističke, umjetničke, ali i društvene ideje Habsburgovaca, pri čemu barok postaje nosilac ideologije, povezujući imperijalnu carsku i religioznu simboliku, koja je sveobuhvatna. Tijekom 18. stoljeća prostor koji obuhvaća Habsburško Carstvo obilježen je izgradnjom novih baroknih građevina ili barokizacijom starijih, a prodor baroka može se pratiti od sakralne i profane arhitekture, preko izgradnje fortifikacija, pa sve do promjena u tradicionalnoj seoskoj arhitekturi.

Uspostavom centralizirane države, širenjem merkantilističke ekonomije i uz primjenu suvremenih gospodarskih teorija utemeljenih na dostignućima kameralizma, porasla je i uloga gradova, koji postaju važan dio državnog sustava i nosioci promjena što će se odraziti na arhitekturu i gradski prostor.

Tijekom 18. stoljeća Habsburško Carstvo postalo je multietnička zajednica, s različitim upravnim i političkim sustavima, te gospodarskim nasljeđem, zbog čega je Carstvom bilo nemoguće vladati bez stvaranja ujednačenog sustava vlasti provedenog nizom reformi.

Kulturne različitosti imperija dovele su do miješanja utjecaja (talijanskih u sakralnoj arhitekturi, francuskih u profanoj arhitekturi i urbanistici, te nizozemskih u izgradnji fortifikacija) i stvaranja univerzalnog »srednjoeuropskog« baroknog izraza, kojem je arhitektonski ekvivalent Crkva sv. Karla Boromejskog u Beču, programatska sinteza oblika svih kultura i epoha predstavljenih u povijesnoj perspektivi Carstva.¹

Nakon poraza Turaka pod Bečom i povoljnog stanja na istoku Carstva započela je kolonizacija novooslobođenih područja.

Beč u 18. stoljeću postaje velegrad, širi se u predgrađa, a pokrajinski gradovi Innsbruck, Graz i Salzburg se barokiziraju i proširuju. U južnoj Ugarskoj uz državne poticaje provodi se kolonizacija, a stanovništvo se naseljava u mjesta koja se grade planski.² U duhu nove ekonomske politike država potiče razvoj trgovine i industrije, prema načelu da se sirovine trebaju prerađivati u domaćim manufakturama do konačnog proizvoda. Novo razdoblje, u kojem će dominirati umjetnički izraz zasnovan na »baroknom katolicizmu«, započet će s Marijom Terezijom. Za njezine vladavine ojačao je osjećaj pripadnosti jedinstvenoj državi čvrsto određenih granica, prepoznatljivih političkih, prosvjetnih i kulturnih doseg, koji su se mogli prepoznati na čitavom teritoriju kojim su Habsburgovci vladali.

Prosvjetiteljske ideje zaživjele su za vladavine Josipa II. Centralizirana država zahtijevala je jedinstven upravni sustav, temelj socijalne države, koja se brine za svoje građane. Unificiranje sustava vlasti utemeljeno je na podređenosti lokalnih upravnih tijela centralnim institucijama i državnom upletanju u gotovo sve segmente života.

Tijekom druge polovice 18. stoljeća stvorena je suvremena država razvijenog institucionalnog sustava, čije će nasljeđe postati temelj promjenama u 19. stoljeću. Smanjenjem uloge feudalaca u državnom ustrojstvu gradovi postaju osloncem državne vlasti i glavnim polugama reformatorskih zahvata. Uloga grada u europskom prostoru 18. stoljeća može se usporediti sa značenjem rimskih gradova u antici. Slična uloga grada proizlazi iz sličnog ustrojstva centralne vlasti i njezina prenošenja na niže upravne teritorijalne jedinice, pomoću sustava gradova i njihova upravnog aparata.

Intenzivan razvoj tijekom 18. stoljeća događa se u glavnim gradovima, kraljevskim sjedištima, prostorno organiziranim u odnosu na kraljevsku palaču. U manjim gradskim središtima odvija se sličan proces izgradnjom plemićkih palača. Velik utjecaj na razvoj grada imale su vojne potrebe, zbog čega se gradovi utvrđuju novim sustavima fortifikacija, a u gradskom tkivu stvaraju se nove prometne arterije, »avenije«, izgrađene uniformnim zgradama. Izgradnja avenija bila je odraz novih prometnih potreba i želje da se stvori maksimalan efekt »reda i moći« koji je reprezentirala centralistička država i profesionalna vojska.³ Gradski trgovi izgrađeni su kao reprezentativni, veliki otvoreni prostori, na kojima se više ne trguje na otvorenom kao u srednjem vijeku. Promijenila se i prostorna organizacija kuća, došlo je do odvajanja radnog i stambenog prostora, a prostorije unutar kuće dobile su posebne namjene. Povećavanjem broja prostorija grade se kuće većih dimenzija. U gradovima nastaju drvoredi i parkovi, a podižu se i javne zgrade novih namjena (koncertne dvorane, kazališta, bolnice itd.). Dvorac, gradska palača, proštenjarska crkva s kalvarijom i javna skulptura novi su elementi prostorne organizacije, koji utječu na razvoj gradova.

Novi, planirani gradovi odražavali su društvenu situaciju. Karakteristika novoosnovanoga grada bila je radijalni ili pravokutni plan ravnih, širokih ulica. U ranije formiranim gradovima dolazi do postupne transformacije srednjovjekovnih jezgri, preoblikovanjem starih ili gradnjom novih kuća

Karta gradskog područja Varaždina, L. Kneidinger, 1765., Hrvatski državni arhiv, Zagreb
Map of the urban area of Varaždin, L. Kneidinger, 1765, Croatian state archive, Zagreb

Veduta Varaždina, J. Ledent, 1639., Österreichische Nationalbibliothek, Wien
View of Varaždin, J. Ledent, 1639., Österreichische Nationalbibliothek, Wien

i nastojanjem da se definiraju osi u prostoru. Uz gradove tvrđave vojne namjene grade se i gradovi lječilišta – toplice, te lučki gradovi.

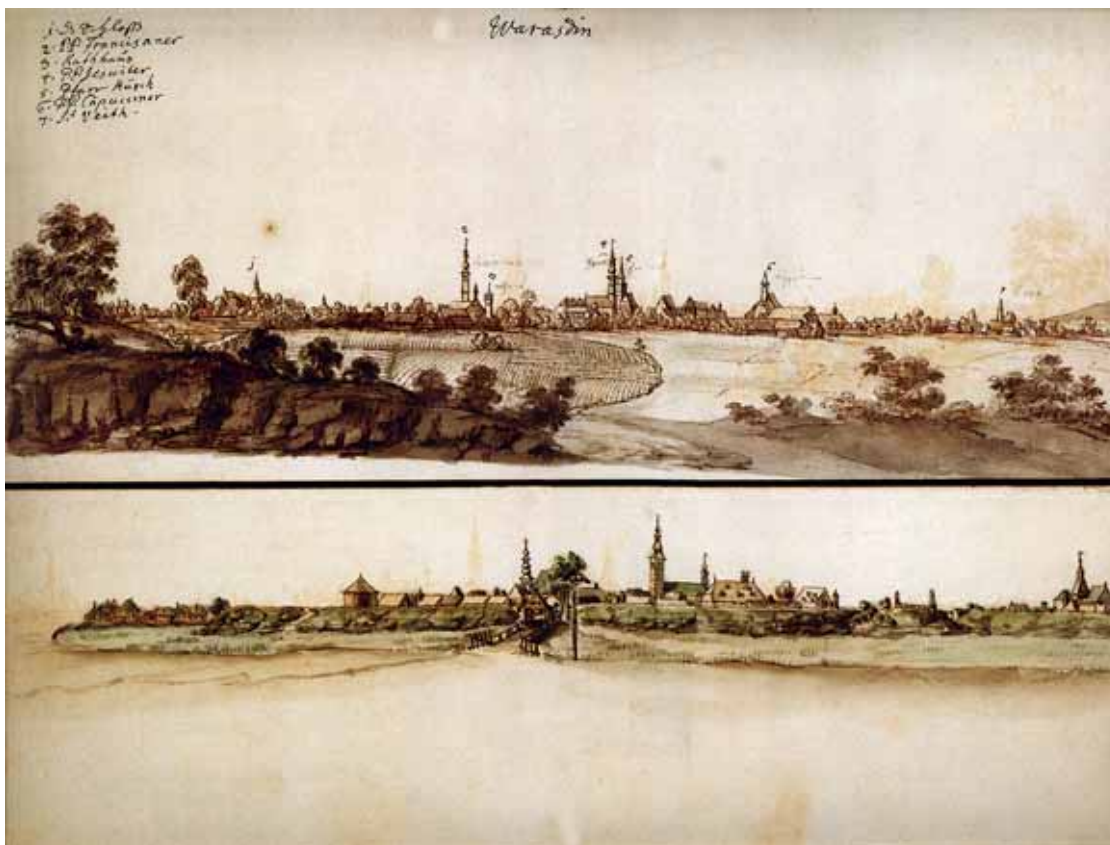
Prostor kontinentalne Hrvatske krajem 17. i tijekom 18. stoljeća imao je važnu ulogu u imperijalnim planovima. Do 1687. godine oslobođeni su Osijek, Požega, Udbina i Knin. Granice hrvatskih zemalja oslobodilačkim ratovima dobile su oblik koji se uz neke izmjene zadržao do danas. Hrvatska je prostorno ujedinjena, no našla se u različitim upravnim sustavima. Središnja, tj. sjeverozapadna Hrvatska i nadalje je ostala pod upravom bana i Sabora, a 1767. godine imenovano je Kraljevsko vijeće kao središnje upravno tijelo u Civilnoj Hrvatskoj. Sjedište Vijeća najprije je bilo u Varaždinu, nakon požara 1776. godine preseljeno je u Zagreb, a 1779. godine je ukinuto i Hrvatska je podređena Ugarskom namjesničkom vijeću.

Reorganizacijom upravnog sustava županije su od druge polovice 18. stoljeća bile organizirane kao najniže vladareve teritorijalno-upravne jedinice, tj. izvršni organi Dvora, a od 1785. godine izraženija je županijska samostalnost u vojnim, upravno-financijskim i pravnim poslovima.⁴ Teritorij županija bio je podijeljen na niže upravne jedinice – kotare, a oni su bili podijeljeni na distrikte. U sustavu moderne centralizirane uprave županijskim je sustavom stvoren složen birokratski aparat. Županije su postale »vjerodostojna

mjesta« (ranije su to bile kraljevske kancelarije i crkvene institucije), a među službenicima pojavljuju se i županijski inženjeri (planiraju najveći dio izgradnji u županijama i gradovima) i liječnici.

Slobodni kraljevski gradovi bili su izuzeti iz županijskog sustava uprave iako su sjedišta županija bila u gradovima. Bili su podvrgnuti jedino kraljevskoj sudskoj vlasti i uživali su sve povlastice plemstva. Za razliku od distrikata (privilegiranih zajednica plemića), koji su obuhvaćali više naselja, gradski prostor bio je jedinstven teritorij, koji je u upravnom smislu pripadao gradu. Povlaštenu položaj gradovi su stjecali samo na osnovi kraljevskoga privilegija. Opseg djelokruga gradske uprave obuhvaćao je upravne, gospodarske i sudbene poslove. Među pravima i dužnostima gradova važno je istaknuti da oni nisu mogli proširivati svoje područje, nasljeđivali su imovinu građana koji nisu imali potomaka, uživali su pravo na samostalno sudstvo, kupoprodajni ugovori sklapani su pred magistratom, a imali su i patronatsko pravo, pravo održavanja sajmovi i držanja vage, te pravo na pečat, koji je dokumentima davao snagu vjerodostojnosti. Od 17. stoljeća postoji tendencija zatvaranja kruga građana koji sudjeluju u upravljanju gradom.⁵

Reformatorskim zahvatima od druge polovice 18. stoljeća nastaje ujednačeni sustav uprave, razvija se predindustrijska

Veduta Varaždina, M. A. Weis, 1729.–1738., Österreichische Nationalbibliothek, Wien
View of Varaždin, M. A. Weis, 1729–1738, Österreichische Nationalbibliothek, Wien

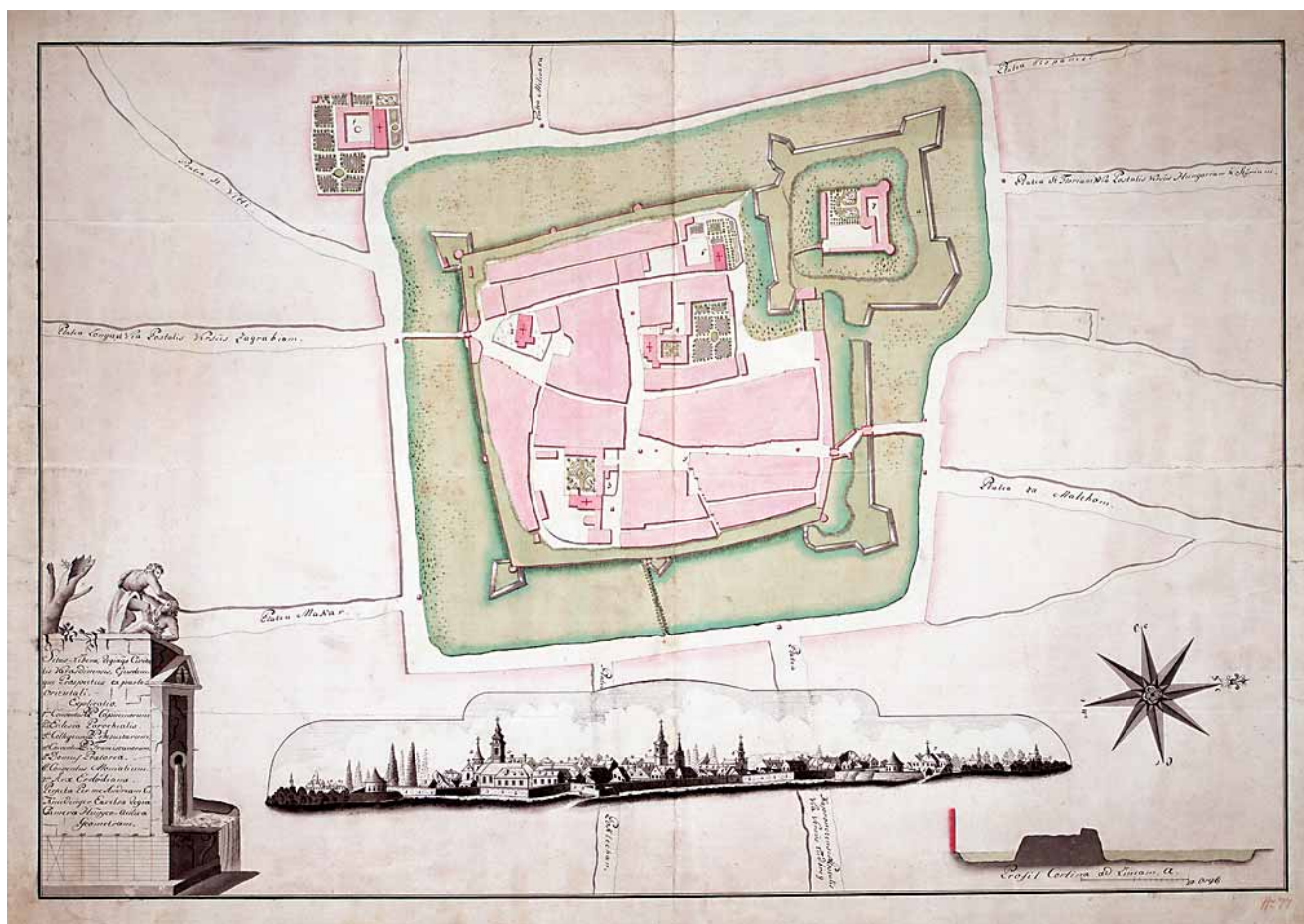
privreda i prostorni sustav, koji se bitno udaljavaju od srednjovjekovnog partikularizma i začetak su moderne države.

Krajem 18. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je osam kraljevskih gradova (*civitates*): Zagreb, Varaždin, Koprivnica, Križevci, Karlovac, Požega, Rijeka i Bakar, te 41 trgovište (*oppida*).⁶ Kako bi se dobila potpunija slika urbanizacije kontinentalne Hrvatske, nužno je ovaj popis gradova dopuniti popisom vojnih komuniteta. U Slavonskoj krajini status vojnog komuniteta imali su: Petrovaradin, Zemun, Stara (Nova) Gradiška, Slavonski Brod, Karlovci, Bukovac, a u Hrvatskoj krajini: Karlovac, Gospić, Otočac, Brinje, Senj, Karlobag, Bjelovar, Koprivnica, Ivanić Grad, Petrinja i Kostajnica.⁷ Nakon uvođenja novoga kantonskog sustava 1787. godine dolazi do reorganizacije vojnih komuniteta, a taj status zadržavaju Zemun, Karlovci, Petrovaradin, Karlobag, Senj, Petrinja, Kostajnica i Bjelovar.⁸ Uz vojne komunitete među krajiška gradska naselja možemo prema funkcijama svrstati i približno tridesetak manjih trgovišta i sajamskih mjesta.

2. Varaždin – procesi modernizacije

Tijekom 16. stoljeća Varaždin, sjedište srednjovjekovne županije, postaje važno vojno uporište u protuturskom

obrambenom sustavu, ključna tvrđava Slavonske granice i uz Graz najvažnija utvrda u sustavu obrane Štajerske i Unutrašnje Austrije. U Varaždinu se nalazi i središnji arsenal oružja, opskrbno skladište a ujedno je i centar u kojem se okuplja vojska na putu prema daljnjim odredištima.⁹ Zahvaljujući novoj vojnoj funkciji, povećava se broj stanovnika, a uz vojsku u grad doseljavaju obrtnici i trgovci. Promjenom prometnih smjerova i prebacivanjem trgovačkih putova iz susjedne Štajerske na Hrvatsku cestu jačaju centralne funkcije Varaždina kao vojnog, trgovačkog i obrtničkog središta. Osim spomenutoga prometnog smjera, jedinog trgovačkog puta međunarodnog značaja koji je tada prolazio kroz Hrvatsku, Varaždin je bio i čvorište putova prema unutrašnjosti Hrvatske: prema Zagrebu, Zagorju i prema Podravini, uz dravski prometni smjer. U 16. i 17. stoljeću Varaždin postaje najznačajniji i najrazvijeniji grad sjeverozapadne Hrvatske. Tada grad s predgrađima broji oko 600 kuća (od toga broja 100 kuća nalazilo se u unutrašnjem gradu, u prostoru utvrđene jezgre), u kojima je živjelo oko 2200 stanovnika. Krajem 16. stoljeća u gradu je živjelo 330 obrtnika i 14 trgovaca.¹⁰ Izgradnjom utvrda, unutar povijesne jezgre nastao je sustav komunikacija koje su i danas okosnica ulične mreže grada. Stabilizacija prilika na granici omogućila je i širenje predgrađa pred gradskim vratima, nastalih još u srednjem vijeku uz prometnice prema Ptuju i Zagrebu. U 17. stoljeću

Plan Varaždina, L. Kneidinger, 1765., Hrvatski državni arhiv, Zagreb
 Plan of Varaždin, L. Kneidinger, 1765., Hrvatski državni arhiv, Zagreb

u predgrađima se grade kapele, koje postaju njihova prostorna žarišta, a tada je već formirana i cesta (*Via fossata*) koja prati vanjski obod gradskih utvrda. Do 18. stoljeća Varaždin ima karakter obrtničko-trgovačkoga grada. Nakon što je 1731. godine sjedište Generalata premješteno u Koprivnicu, Varaždin 1756. godine postaje sjedište bana, a od 1767. godine i sjedište Hrvatskoga kraljevskog vijeća, tj. glavni grad Banske (Civilne) Hrvatske, te doseže vrhunac povijesno-urbanog razvoja.

Varaždinske gradske utvrde (sustav palisada i zemljanih nasipa) spominju se od druge polovice 15. stoljeća, a početkom 16. stoljeća podignute su zidine građene čvrstim materijalom. Novi, tada najsvremeniji sustav bastionskih utvrda počeo se izgrađivati 1544. godine, istovremeno s primjenom takva načina utvrđivanja austrijskih gradova Beča, Graza i Klagenfurta.¹¹ Nove utvrde tvore pravokutnik, na koji se nadovezivao izdvojeni bastionski sustav utvrda srednjovjekovnoga burga u sjeverozapadnom uglu, od grada odvojen opkopima ispunjenima vodom. Izgradnjom utvrda promijenjen je i komunikacijski sustav unutar utvrdenoga područja gradske jezgre i prilaznih ulica gradu. Zapadni dio grada dobio je vojnu funkciju, a zemljišta na tom prostoru pripala su Generalatu. Tada su nastale i nove ulice, kojima je

omogućeno normalno funkcioniranje grada. Nove ulice bile su planirane i pravilne, a uzrokovale su i promjenu parcelacije, tj. nestanak srednjovjekovnih izduženih agrarnih parcela. Istočni dio gradske jezgre sa središtem na glavnom gradskom trgu, kojim dominira zgrada Magistrata iz 16. stoljeća, a tu se nalazio i »srednjovjekovni pranger« (sramotni stup, ujedno i mjesto na kojem su se nalazile gradske mjere), preuzeo je civilne funkcije trgovine, proizvodnje, stanovanja i gradske uprave. Poslije prestanka neposredne ratne opasnosti gradske utvrde u 17. stoljeću nisu modernizirane, no grad je i dalje zadržao ulogu opskrbnog i zapovjednog centra Vojne krajine. Tijekom 17. stoljeća u grad dolaze isusovci, a vraćaju se i franjevci, koji grade i novi samostan s crkvom (tijekom 16. stoljeća zgrade franjevacu bile su korištene u vojne svrhe). Prostor pred Franjevačkim samostanom formiran je kao trg, pretežno vojne namjene, sa zgradama Generalata na južnom obodu. Drugi, središnji gradski trg, civilne namjene, na kojem se nalazi i gradska vijećnica i prilazne ulice koje vode prema gradskim vratima uglavnom su izgrađeni zidanim jednokatnicama s dućanima u prizemlju. Osim gradske vijećnice u gradu se krajem 16. stoljeća spominje više od 20 zidanih kuća.¹² Od zgrada javne namjene, uz gradsku vijećnicu i školu, postojale su i zgrade hospitala, tridesetnice i vojne

Glavni gradski trg s vijećnicom
Main square with the town hall

Palača Drašković
Drašković palace

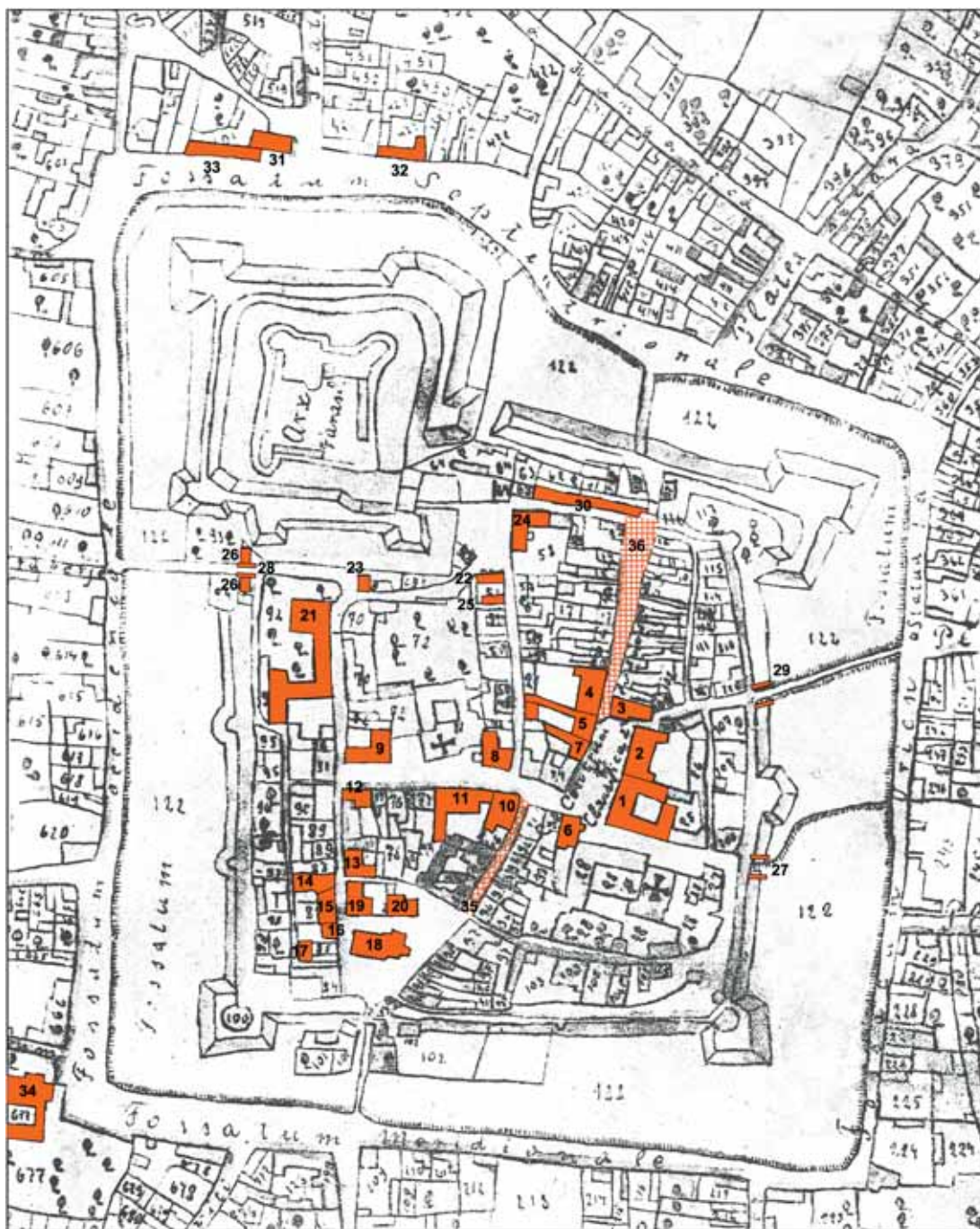
pošte. Kuće iz 16. stoljeća pretežno su bile kamenom zidane jednokatnice, troosnih pročelja, dužom stranom izgrađene uz ulicu. Na dvorišnoj strani se nalazio zidani trijem. Sporedne gradske ulice naseljavali su pretežno obrtnici, a kuće su uglavnom bile zabatno orijentirane drvene prizemnice, s okućnicom, na kojoj su se nalazile gospodarske zgrade i vrt. Smještene uz glavne gradske arterije, kuće plemstva nisu se bitno razlikovale od kuća trgovaca. Urbanističkom strukturom, kronologijom i načinom izgradnje povijesna jezgra Varaždina ubraja se među srednjovjekovne gradove koji se tijekom 16. i 17. stoljeća moderniziraju i transformiraju u »renesansne gradove«, prema načelima primjetnima u širem srednjoeuropskom prostoru.¹³

3. »Unutrašnji grad«¹⁴

U 18. stoljeću u Varaždinu dolazi do niza društvenih i funkcionalnih promjena, koje će se odraziti i na izgradnju u gradu, ne mijenjajući, međutim, postojeću urbanu strukturu, odnosno ulični raster. Prisutnost bana i Kraljevskoga vijeća potaknuli su doseljavanje plemstva, koje traži nove statusne položaje u blizini centralne vlasti. Postupni prestanak vojne opasnosti ubrzao je promjenu interesa plemstva od vojnih položaja prema činovničkim i upravnim zanimanjima, te dvorskom načinu života sadržanom u gradskoj palači.

Ban i kapetan Kraljevine grof Franjo Nadasdy, nakon ustoličenja 1756. godine, (zahvaljujući rodbinskim vezama) nastanio se u palači Draškovića na istočnom obodu središnjega gradskog trga (danas Trg kralja Tomislava 39).¹⁵ Do 1776. ta će zgrada ostati sjedištem bana.¹⁶ Ta zidana jednokatnica spojena je tijekom 18. stoljeća (nakon 1767. godine) sa zgradom u Pavlinskoj ulici 3, pa tako postaje uglovnica, u

kojoj su se održavale sjednice Kraljevskog vijeća.¹⁷ Tim zahvatom određen je istočni ugao središnjega gradskog trga i njegov spoj s Pavlinskom ulicom. Nasuprotna, južna strana Pavlinske ulice s trgom je povezana isusovačkim (kasnije pavlinskim) sklopom sa samostanom i crkvom iz 17. stoljeća. Tri kuće na istočnoj strani Trga, sjeverno od Banske palače, spojene su oko 1776. u uglovnicu s mansardnim krovom, palaču Czindery (Trg kralja Tomislava 2, Kukuljevićeva).¹⁸ Gradskim trgom na njegovoj sjevernoj fronti dominira zgrada Gradske vijećnice, sagrađena u 16. stoljeću, više puta obnavljana tijekom 18. stoljeća. Prizemlje Vijećnice u 18. stoljeću bilo je iznajmljeno za kavanu.¹⁹ Nasuprot Gradskoj vijećnici, sa zapadne strane, na spoju Trga i ulice koja vodi prema sjevernim gradskim vratima (Gajeva ulica), spajanjem dviju kuća nakon 1700. godine izgrađena je Biskupska palača (Gajeva 1).²⁰ Oko 1770. godine u Biskupskoj palači kao stanar stanuje gradski kirurg, do izgradnje svoje kuće 1771. godine u Gajevoj 9.²¹ Na zapadnoj strani Trga, s juga se nadovezujući na Biskupsku palaču, u 18. stoljeću nalazila se palača grofova Batthiany (Trg kralja Tomislava 7). Grof Batthiany naumio je 1757. godine povećati i poljepšati kuću (sagraditi kat), do tada kamenu prizemnicu, a ujedno je iskazao zanimanje za kupovinu susjedne kuće.²² U dokumentu koji Gradski magistrat izdaje 1760. godine određeni su uvjeti pod kojima se ta gradnja može izvesti.²³ Navedeno je da se kuća smije poljepšati i popraviti samo unutar njezinih granica, vlasnik se mora obvezati da se u kući neće nalaziti neprimjereni sadržaji (mesnica), da će stanari njegove kuće biti pod jurisdikcijom magistrata, da trgovci i majstori moraju biti članovi gradskog ceha itd. Uz spomenute dokumente navedeni su i prilozi iz kojih se vidi da je za izgradnju palače bila potrebna suglasnost susjeda. Biskup, sjeverni susjed Batthianyja opozvao je svoju suglasnost za proširenje kuće na Trg, pozivajući se na principe »pravice građana«. S vremenom ipak dolazi

Tlocrt grada Varaždina, I. Beyschlag, 1807., s ucrtanim kućama koje se spominju u tekstu, Hrvatski državni arhiv, Varaždin – **Trg kralja Tomislava**: 1. Palača Drašković, 2. Palača Czindery, 3. Gradska vijećnica, 4. Biskupska palača, 5. Palača Batthiany, 6. Vatrogasno spremište, 7. Kuća Jacomini; **Franjevački trg**: 8. Kuća pukovnika Wassermann, 9. Palača Herczer, 10. Palača Patačić, 11. Palača Varaždinske županije, 12. Gostionica »Crni orao«; **Draškovićeve ulica**, 13. Pošta, 14. Kuća liječnika Hinterholzera, 15. Kuća poštara, 16. Pivovara; **Cankareva ulica**: 17. Nova kuća liječnika Hinterholzera, Trg Slobode, 18. Župna crkva Sv. Nikole, 19. Župni dvor, 20. Škola; **Uršulinska ulica**: 21. Uršulinski samostan; **Padovčeva ulica**: 22. Kovačnica, 23. Kuća J. Erbera; **Stančičev trg**: 24. Palača Sermage-Prassinsky; **Kranjčevićeva ulica**: 25. Gostionica Erdödy (Kranjčevićeva ulica) Ulica V. Lisinskog, 26. Kuće J. H. Taxnera i F. Losserta; **Gradska vrata**: 27. Studentska vrata, 28. Opatička vrata, 29. Nova vrata; **Bakačeva ulica**: 30. Kuće uz gradski zid; **Sjeverno predgrađe**: 31. Kapela Sv. Florijana, 32. Tridesetnica, 33. Hospital; **Južno predgrađe**: 34. Kapucinski samostan, 35. Gundulićeva ulica, 36. Gajeva ulica

Ground plan of Varaždin indicating buildings mentioned in the text, I. Beyschlag, 1807, Croatian state archive, Varaždin – **King Tomislav Square**: 1. Drašković Palace, 2. Czindery Palace, 3. Town Hall, 4. Episcopal Palace, 5. Batthiany Palace, 6. Magazine of the Fire Brigade, 7. Jacomini Mansion; **Franiscan Square**: 8. House of Colonel Wassermann, 9. Herczer Palace, 10. Patačić Palace, 11. Palace of the Varaždin County, 12. »Black Eagle« Inn; **Draškovićeve Street**: 13. Post Office, House of Dr. Hinterholzer, 15. Postman's House, 16. Brewery; **Cankareva Street**: 17. New House of Dr. Hinterholzer, Freedom Square, 18. Parish Church of St Nicholas, 19. Parish Office, 20. School; **Ursuline Street**: 21. Ursuline Convent; **Padovčeva Street**: 22. Blacksmith's Workshop, 23. House of J. Erber; **Stančičev Square**: 24. Sermage-Prassinsky Palace; **Kranjčevićeva Street**, 25. Erdödy Inn (Kranjčevićeva Street); **V. Lisinskog Streets**: 26. Houses of J. H. Taxner and F. Lossert; **City Gates**: 27. Student Gate, 28. Abbey Gate, 29. New Gate; **Bakačeva Street**: 30. Houses along the City Walls; **Northern Suburb**: 31. St Florian's Chapel, 32. The Customs House, 33. Hospital; **Southern Suburb**: 34. Capuchin Monastery, 35. Gundulićeva Street, 36. Gajeva Street

Glavni trg u Varaždinu, nepoznati autor, oko 1873., Gradski muzej Varaždin
Main square of Varaždin, anonymous, ca. 1873, Varaždin municipal museum

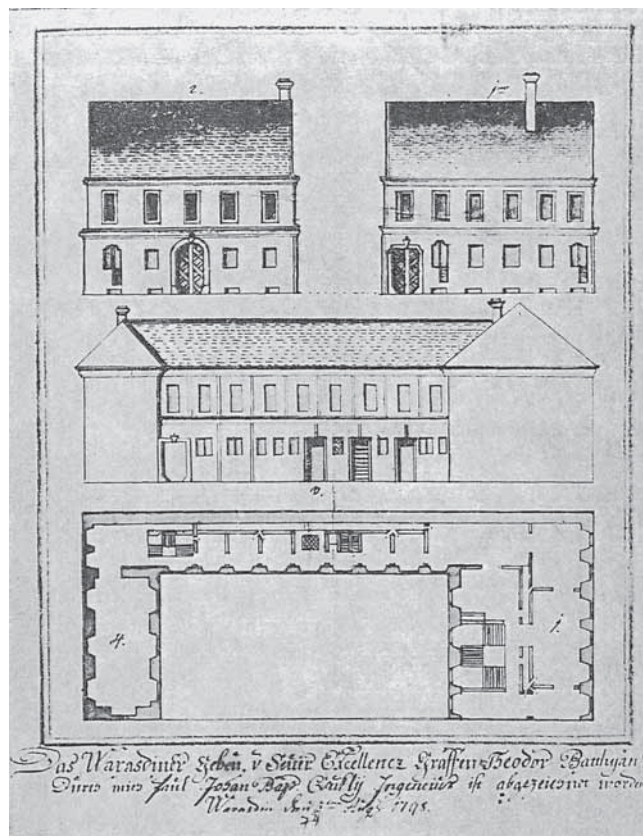
do sporazuma, pa Batthiany uspijeva izgraditi palaču prema svojim zamislima. Novo zdanje zauzelo je parcelu koja se prostirala od Trga cijelom dubinom bloka, prema zapadu do Kranjčevićeve ulice. Osim povišenja zgrade Batthiany provodi i regulaciju u Kranjčevićevoj ulici radi »proširenja i povećanja te ulice«, zbog čega izgradnja ne slijedi postojeću uličnu liniju, već je dio kuće dijagonalno pomaknut prema dubini parcele.²⁴ Regulacija ulične linije provedena je i u odnosu na građevnu liniju zapadnog dijela Trga.²⁵ Kao stanar te kuće 1771./2. spominje se graditelj Jacobus Erber, najznačajniji varaždinski majstor u razdoblju prije požara. Batthianyjeva palača stradala je u požaru grada 1776. godine, a iz godine 1798. sačuvan je i plan njezine obnove.²⁶ Zgrada je zamišljena kao jednostavna jednokatnica, bez suvišnih dekorativnih elemenata, s dva dućana »na koljeno« na pročelju prema Trgu i jednim na pročelju prema Kranjčevićevoj ulici. Vlasnik navodi da kuću želi »urediti djelomično za stanove, a djelomično kao depozitorij (skladište) s lijepim vanjskim izgledom«. Usprkos intervencijama Magistrata, zgrada u 18. stoljeću nije obnovljena. Na zapadnoj strani Trga, južno od palače Batthiany, u 18. stoljeću nalazile su se kuće trgovaca s dućanima u prizemlju, a uglovnica prema Franjevačkom trgu imala je prizemlje rastvoreno trijemom izgrađenim u 16. stoljeću. Trgovačku namjenu imala je i jednokatna kuća na južnoj fronti trga (kbr. 4), u kojoj se oko 1775. godine nalazilo vatrogasno spremište.²⁷ Na zapadnoj strani trga nalazila se i kuća trgovca Jacominija, koja je pregrađena nakon velikog požara.²⁸ Prije pregradnje ta je kuća imala zidano prizemlje i drveni kat. Još se i danas može zamijetiti starija struktura troosne kuće (s bočno postavljenom vežom),²⁹ koja je u 18. stoljeću proširena, a drveni kat zamijenjen je zidanim. Pročelje kuće bilo je ukrašeno medaljonom s prikazom Bogorodice. Promjene na središnjem gradskom trgu u Varaždinu u drugoj polovici 18. stoljeća dobar su pokazatelj osnovnih načela

»barokizacije«. Trg, tradicionalno javni prostor s kućama trgovaca i obrtnika, na kojem se događanja odvijaju na otvorenom, postaje prostor reprezentativnih funkcija sadržanih u palačama, a trgovina je preseljena u stacionarne dućane u prizemljima kuća, dok su obrtnici izmješteni u sporedne ulice. Uz uobičajeni smještaj sjedišta gradske uprave oko Trga se u 18. stoljeću okupljaju i zgrade predstavnika središnje državne uprave, bana i Kraljevskoga vijeća, te palače biskupa i palatina Batthianyja. Trgovina je potisnuta sa središnjega tržnog prostora na spojeve najfrekventnijih ulica koje se spajaju s Trgom i vode prema gradskim vratima. Dotadašnje krčme i točionice zamjenjuju kavane, odraz mode novoga vremena i elegantnog načina života građanstva. Na trgu se, međutim, našlo mjesta i za utilitarne sadržaje, tj. za vatrogasno spremište. Izgradnjom palača, tj. dugih kontinuiranih pročelja nastalih spajanjem više starijih parcela (uobičajeno 2–3) promijenila se i prostorna situacija.³⁰ Pri podizanju palača težilo se gradnji uglovnica, koje i stvarno i simbolično odražavaju status vlasnika. Palače nisu građene samo s namjerom da budu reprezentativni stambeni prostori, već i da donose prihode vlasniku. Gotovo je uobičajena praksa da u palačama žive »podstanari«, a prizemlja se iznajmljuju za različite djelatnosti. Iako su palače građene kao reprezentativni prostori, prepoznaju se namjere njihova pretvaranja u najamne zgrade. Brza izmjena vlasnika palača i vlasništvo jedne porodice nad više palača upućuju i na pojave građevinskih špekulacija. Prilikom izgradnje palača nastojalo se obuhvatiti i dio javnog prostora ulice, pod izlikom poljepšavanja, ispravljanjem i poravanjanjem građevinske linije, te proširivanjem postojećih ulica. Poticaji za prve, parcijalne regulacijske zahvate dolaze od privatnih investitora, no provodili su se uz suglasnost i na poticaj gradske uprave. Na primjerima palače Batthiany i Banske palače uočava se namjera stvaranja velikih izgrađenih blokova s unutrašnjim

dvorištem, s pročeljima orijentiranim na dvije ulice, uz velik postotak izgrađenosti parcele. Osim estetskih razloga, koji su u tom razdoblju jasno određeni izrazima »poljepšavanja i povećavanja«, uprava grada brine se i za higijenske standarde kao i za zaštitu interesa stanovnika, koji se pozivaju na svoja građanska prava i status građana prilikom iznošenja primjedbi na novogradnje u njihovu susjedstvu. Gradski magistrat štiti interese svojih građana zahtijevajući da stanari kuća budu pod jurisdikcijom Magistrata i pripadnici gradskih cehova. Ova odredba posebno je naglašena, jer plemstvo useljavanjem u grad nastoji zadržati svoja plemićka prava, ne želeći se podvrći vlasti gradske uprave prihvaćanjem građanskog statusa. Takav izdvojen položaj plemstva unutar gradske zajednice omogućavao je i dovođenje obrtnika i trgovaca plemićkih podložnika, izuzetih iz gradske jurisdikcije, što je slabilo gradsku vlast i umanjivalo gradske prihode. Međutim, od druge polovice 18. stoljeća zamjećuje se sve veći interes plemstva za stjecanje prava građanstva i njihovo postupno pretvaranje u punopravne građane, s obvezama koje proizlaze iz građanskog statusa.

Posljednja četvrtina 18. stoljeća obilježena je jačanjem građanstva i smanjivanjem uloge plemstva. Te promjene uobičajene su u gradovima Srednje Europe, u varaždinskom primjeru potaknute su i ubrzane velikim požarom 1776. godine. Njegove posljedice ipak nisu bile tako katastrofalne za opći razvoj grada, iako je stradao veći dio građevinskog fonda. Nakon požara gradska uprava zahtijeva od vlasnika što bržu obnovu uništenih i oštećenih zgrada. Glavna obilježja obnove poslije požara uočavaju se na primjeru neizvedenog projekta palače Batthiany. Arhitektura i dekorativni sustavi pročelja su pojednostavljeni, a funkcija reprezentativnog stanovanja zamijenjena je izgradnjom najamnih stanova, te trgovačkom ili skladišnom namjenom. Nakon požara gradske palače plemića uglavnom preuzimaju trgovci, dajući im novu namjenu, koja će uspješno održati vitalnost grada poslije odlaska bana, Kraljevskoga vijeća i dijela plemstva. Na primjeru kuće trgovca Jacominija vidi se princip pregradnje starijeg tipa kuće troosne koncepcije i način na koji su ukrašavana pročelja. Dućani u prizemlju te kuće nisu oblikovani na koljeno, već su ulazna vrata dućana odvojena od izloga. Taj se tip dućana u Varaždinu javlja u razdoblju nakon velikog požara.

Drugi varaždinski trg, Franjevački, nakon povratka franjevac a i izgradnje nove crkve i samostana u 17. stoljeću, dobit će u 18. stoljeću nova obilježja. Do tada trg je služio pretežno u vojne svrhe, sa zgradama Generalata na južnoj strani trga, a do povratka franjevaca u njihovu se samostanu nalazilo vojno skladište. Zapadno od Franjevačke crkve, na sjevernoj strani trga, nalazio se hospital, a istočno od samostanske crkve nalazila se kuća pukovnika Wassermanna.³¹ U 18. stoljeću ta kuća prelazi u ruke trgovaca, a od druge polovice 18. stoljeća kao vlasnici izmjenjuju se varaždinski plemići. U tom periodu građanska kuća vjerojatno je pregrađena u palaču, a nakon prelaska u vlasništvo trgovca Kreuza oko 1785. godine prizemlje palače pregrađeno je u lokal. Hospital je 1776. godine premješten izvan grada, a na njegovu je mjestu 1791. godine izgrađena palača varaždinskog »poštara« Herczera, koji 1790. godine postaje plemić, a dvije godine kasnije i va-

Palača Batthiany u Varaždinu, Plan iz 1798., Budimpešta, Državni arhiv Mađarske

Batthiany palace in Varaždin, plan from 1798, Budapest, HHungarian state archive

raždinski građanin.³² Na spoju Gundulićeve i Franjevačkog trga, na južnoj strani trga na mjestu trgovačke kuće 17. iz stoljeća 1764. godine podignuta je dvokatna palača Patačić.³³ Zapadno od te palače na mjestu jednokatne zapuštene kuće Generalata sagrađena je 1770. godine dvokatna palača Varaždinske županije. Na istoj, južnoj strani trga, na spoju s Draškovićevom ulicom u 18. stoljeću u jednokatnoj uglovnici nalazila se najveća varaždinska gostionica »Crni orao«.³⁴

Može se zamijetiti da Franjevački trg prestankom vojne funkcije postupno postaje reprezentativni gradski prostor. Izgradnja palače Patačić i Županijske palače unosi novo mjerilo, no i nove arhitektonske elemente – erker i balkon, te mansardno krovništvo,³⁵ važne u oblikovanju javnog prostora. Izgradnja palače Županije omogućena je zahvaljujući središnjoj državnoj vlasti, koja zgrade i zemljišta Generalata ustupa gradu, obvezujući gradske upravu da se na tome mjestu sagradi Županijska palača.³⁶ Tako se u drugoj polovici 18. stoljeća kao naručitelj zgrada javne namjene prvi put javlja i centralna vlast, koju reprezentira raskošna dvokatna Županijska palača. Izgradnjom te palače praktički nestaje vojna funkcija grada, no vojska i nadalje ostaje prisutna u Varaždinu, ali sada potisnuta iz njegova središta (Generalat je bio smješten u Uršulinskoj ulici, nasuprot Uršulinskom samostanu). Prenamjenom trga u reprezentativni prostor i hospital, koji je ujedno i ubožnica, ali i gostinjac, gubi mjesto

Franjevački trg u Varaždinu s palačom Županije, nepoznati autor, oko 1873., Gradski muzej Varaždin
Franciscan square in Varaždin with Palace of the county, anonymous, ca. 1873, Varaždin municipal museum

na trgu i izmješta se u sjeverno predgrađe, novo prometno žarište izvan gradskih zidina. Osim prometnih razloga, drugi važan uvjet za izmještanje Hospitola su sanitarni i higijenski razlozi, zbog kojih zgrada takve namjene nije primjerena središtu grada. Namjene gostinca i ubožnice, koje su bile uglavnom objedinjene, u 18. stoljeću se razdvajaju prema funkcijama i specijalizaciji, a ugošćivanje gostiju preuzimaju svratišta i gostinjcima smješteni u za to posebno građenim zgradama. Razdvajanje funkcija krajem 18. stoljeća obilježiti će i pojava bolnica, smještenih u novourbaniziranim dijelovima grada.³⁷

Današnja Draškovićeve ulica, južni prilaz gradu i jedna od najstarijih gradskih ulica, koja je vodila do srednjovjekovnog burga, nakon njegove modernizacije izgubila je važnost, a funkciju središnje gradske osi iz smjera juga preuzela je današnja Gundulićeve ulica. Prestankom vojnih funkcija Draškovićeve ulica ponovno postaje važno gradsko žarište, a njezin južni dio, koji je ranije pripadao Generalatu, od Župne crkve sv. Nikole do današnjega Franjevačkog trga, dobit će novu namjenu, zbog koje će poprimiti karakter uličnoga trga.

Na istočnoj strani ulice (kbr. 3) nalazila se najstarija varaždinska pošta (ranije je ovdje bila vojna pošta), koja se spominje od 1767. godine, sa stanom poštara u dijelu kuće orijentira-

nom prema Draškovićevoj ulici i poštanskim uredom u krilu zgrade uz Školsku ulicu.³⁸ Organizacija poštanske službe i s njom povezan prijevoz putnika kočijama na poštanskim linijama, te razvoj kolnog prometa u 18. stoljeću utjecali su i na stvaranje nove infrastrukture unutar gradova. Izgradnjom Pošte potaknuta je gradnja niza građanskih jednokatnica u Draškovićevoj ulici. Nasuprot zgradi Pošte, na zapadnoj strani ulice, u drugoj polovici 18. stoljeća grupirane su kuće gradskog liječnika Hinterholzera, kuća poštara i gradska pivovara.³⁹ Liječnik Hinterholzer 1767. godine prodaje svoju kuću u Draškovićevoj ulici i gradi dvokatnu samostojeću građansku kuću u današnjoj Cankarevoj ulici, čime je potaknuta i izgradnja u toj ulici, nastaloj u 16. stoljeću. Karakterističan je ekonomski i statusni uspon službenika i profesionalaca (poštara i liječnika), koji se očituje i izgradnjom reprezentativnih građevina.⁴⁰

Pokazatelj gradskog napretka jest i gradnja nove, barokne Župne crkve sv. Nikole, od 1753. do 1760. godine, odnosno do njezina potpunog uređenja i posvećenja 1778. godine.⁴¹ Prostor uz Župnu crkvu u potpunosti je definiran izmještanjem groblja iz središta grada 1773. godine, te izgradnjom novog, zidanog Župnog dvora 1761. godine i nove školske zgrade (škola se na tome mjestu spominje u 16. stoljeću).⁴²

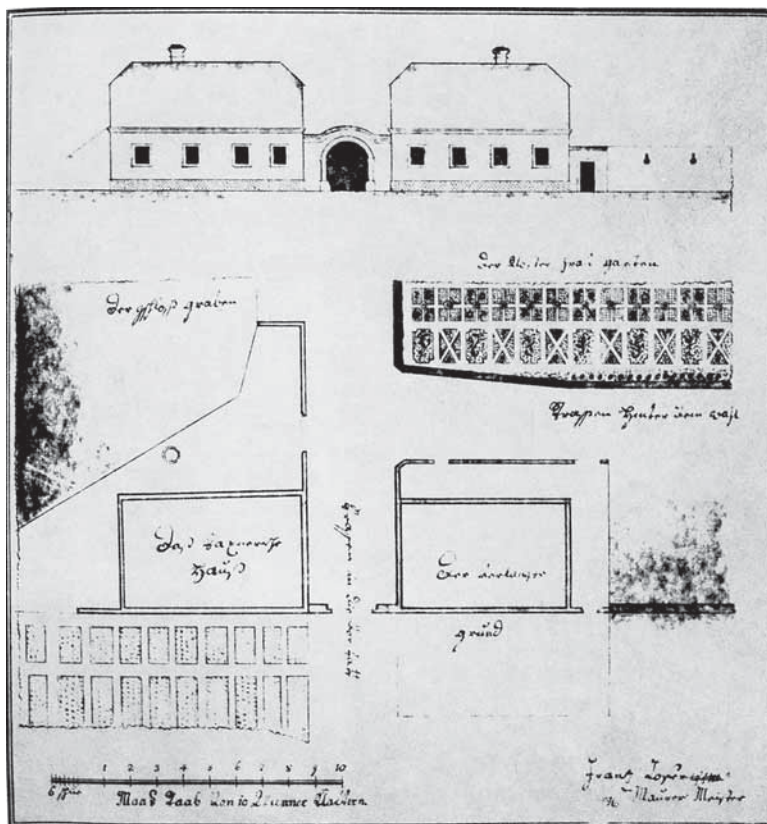
Draškovićeve ulica
Draškovićeve street

Opći građevinski zamah zahvatio je čitav unutrašnji grad. Do 18. stoljeća snažnije se razvijao istočni dio grada, a od tada izgrađuju se i zapadna gradska područja, kojih je razvoj bio prekinut zbog utvrđivanja burga u 16. stoljeću i potrebe za stvaranjem praznog prostora pred fortifikacijama. Početkom 18. stoljeća izgradnjom Uršulinskog samostana i crkve (1715.–1729.) započela je urbanizacija prostora pred varaždinskim burgom. Prestankom vojne opasnosti urbanizirana je današnja Padovčeva ulica, i to prvo njezina južna strana, koja se oslanja na vrtove Generalata i Franjevačkog samostana. Prazan prostor pred ulazom u burg tada je dobio javnu namjenu izgradnjom kovačnice i Erdödyjeve gostionice. U 17. stoljeću vlasnik kuće na današnjem Stančićevu trgu 3 (kasnije palača Sermage) bio je barun Prassinsky, vrhovni carinar (tridesetničar) Hrvatske. Može se pretpostaviti da se tada u toj zgradi nalazila i tridesetnica. Reprezentativnost tog prostora, određenog spojem današnjih ulica Bakačeve, Padovčeve i Kranjčevićeve, trebala je biti naglašena izgradnjom javnoga kazališta (grof Franjo Patačić 1768. godine s tom namjerom otkupljuje od grada gradilište, no 1770. godine to je zemljište prodano, a prvo varaždinsko kazalište izgrađeno je u prvoj polovini 19. stoljeća u Kranjčevićevoj ulici, u zapadnom krilu nekadašnje palače Batthiány).⁴³ Izgradnja sjeverne strane Padovčeve ulice započela je sedamdesetih godina 18. stoljeća podizanjem kuće Jakoba Erbera.⁴⁴

Samostojeća zidana jednokatna uglovnica s četiri prozorske osi primjer je tipske kuće bogatijega građanstva, pretežno trgovaca, koji će se ponavljati u različitim varijantama u Varaždinu, ali i u drugim gradskim naseljima.⁴⁵ Slična zgrada s četiri prozorske osi i gospodarskim prizemljem (dućan) prepoznaje se i na Lossertovu planu za kuću s dućanom uz južna gradska vrata (plan iz 1799. godine).⁴⁶ Niz sličnih kuća sagrađenih u 18. stoljeću i danas je sačuvan u Gajevoj i Gundulićevoj ulici, trgovačkim arterijama grada. Na parcelaciji Gajeve ulice, koja je dijelom sačuvala stariju organizaciju prostora (sa zgradama položenima uz sjeverni rub parcele), upravo izgradnjom kuća u 18. stoljeću, dužom stranom smještenih uz uličnu frontu, nastaje kontinuirana ulična linija. Stariji tip bogatije građanske kuće s dućanom u prizemlju (više primjera i danas je sačuvano u Varaždinu) uglavnom su bile zidane jednokatnice s tri prozorske osi, prolazima odvojene od kuća na susjednoj parceli, tipa uobičajenog u gradovima Srednje Europe u 16. i 17. stoljeću. Drugi tip, skromnije zidane građanske prizemnice, dužom stranom položene uz uličnu liniju, s četiri prozorske osi, vidi se na projektima kuća varaždinskih graditelja J. M. Taxnera i F. Losserta, sagrađenih u današnjoj ulici V. Lisinskog.⁴⁷ Taj tip s različitim varijantama izvedbe uobičajen je za siromašnije građanstvo i obrtnike, a javlja se u sporednim gradskim ulicama. Kao i Padovčeva ulica, i ulica Lisinskog izgrađena je

Kuća J. Erbera
House of J. Erber

Plan kuće F. Losserta uz postojeću kuću J. M. Taxnera, F. Lossert 1791., HDA Varaždin

Plan of F. Lossert's house with the extant house of J. M. Taxner, F. Lossert 1791, Croatian State Archive, Varaždin

u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća. Kuće Taxnera i Losserta, prema planu iz 1791. godine, sagrađene su na liniji gradskih utvrda i flankirale su Opatička vrata, kroz koja je na zapadno grabište izlazila ulica V. Lisinskog. Začeci urbanizacije tih uli-

ca očito su vezani uz značajne varaždinske graditelje druge polovice 18. stoljeća, koji svoje kuće grade u novourbaniziranim prostorima uz utvrde. Novi tipovi zidanih građanskih kuća, postavljenih dužom frontom uz uličnu liniju, potisnuli

Florijansko (sjeverno) predgrađe
Florian (northern) suburb

su u predgrađa raniji tip kuća zabatom orijentiranih prema ulici, građenih pretežno drvenom građom.

Poticaj izgradnji u čvrstom materijalu bili su česti požari, pa tako Magistrat 1771. godine donosi propis prema kojem se kuće smiju graditi samo od kamena ili opeke.⁴⁸ Mjere za zaštitu od požara donose i prve propise o gradnji kuća, pa se između ostalog zahtijeva da kuhinje moraju biti zidane, dimnjaci se moraju zidati i izvesti izvan krovišta, zahtijevalo se da se ostavljaju širi prostori među zbijenim kućama, a traži se i izgradnja kanala i bunara. Nakon požara 1776. godine u Varaždinu je osnovana i Komisija za regulatornu osnovu grada.⁴⁹ Osnivanje komisije potaknuto je požarom i potrebom za provođenjem mjera zaštite od požara, no iz odredbe prema kojoj su ulice morale biti ravnije i šire mogu se prepoznati osnove regulacije gradskih ulica, osim praktičnim razlozima potaknute i estetskim potrebama, radi poljepšanja ulica, što je ranije navedeno i u primjeru izgradnje palače Batthiany.

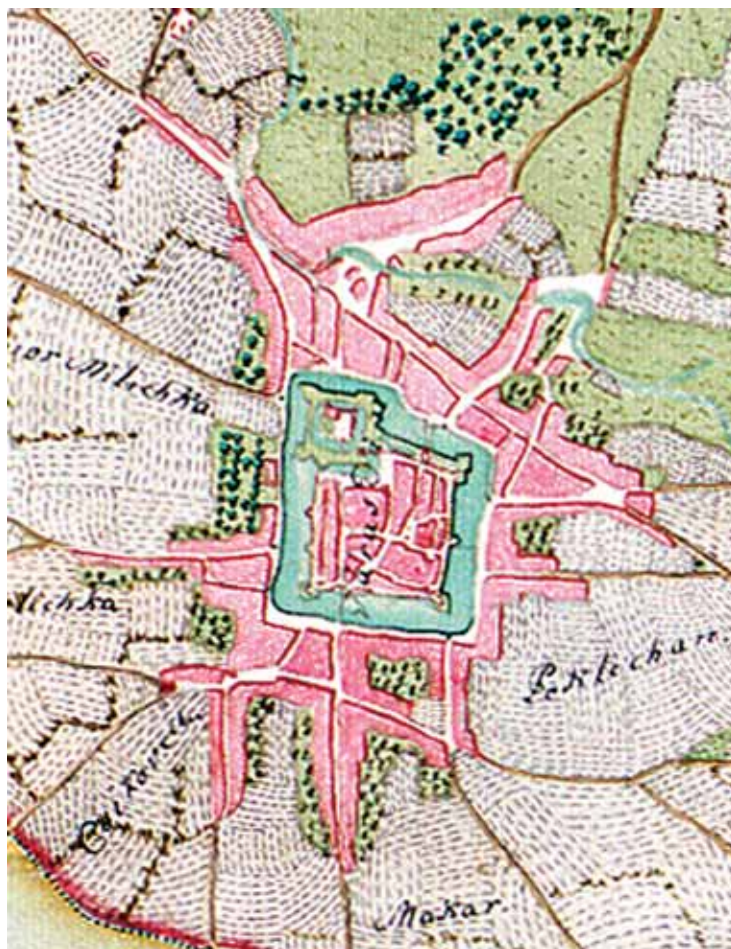
Potaknuta higijenskim razlozima, gradska uprava od druge polovice 18. stoljeća provodi niz mjera uređivanja grada, no poticaj za takve zahvate u načelu dolazi od centralne vlasti, čije ideje provodi Kraljevsko vijeće. Neuspjeh pojedinih ideja ili njihovo sporo provođenje mogu se pripisati otporu Gradskog magistrata uvođenju novih propisa, koji su smatrani zadiranjem u srednjovjekovna gradska prava.

Do druge polovice 18. stoljeća gradske ulice i trgovci bili su zatrpani smećem koje su građani odlagali na javne površine.⁵⁰ Na ulice se bacala perad i različito smeće, zahodske jame postavljane su na ulicu da ne smrde u dvorištima, kanali s oborinskim i otpadnim, fekalnim vodama prelazili su preko ulica. Od druge polovice 18. stoljeća nastoji se regulirati i

čistoća ulica, pa je određen i poseban službenik koji se trebao brinuti za čistoću ulica i odvoženje smeća na za to predviđena mjesta izvan grada. Zahvaljujući higijenskim mjerama provođenima na inicijativu centralne vlasti, nakon 1773. godine stara gradska groblja uz franjevačku i župnu crkvu su dokinuta, uređeno je novo groblje uz Kapelu sv. Vida, a otvoreno je i novo groblje izvan grada, koje se i danas nalazi na istoj lokaciji.

Namjera da se gradske ulice uredi i taracaju javlja se od početka 18. stoljeća. Od druge polovice stoljeća traže se majstori za popravlanje, pošljunčenje cesta i postavljanje kanala.⁵¹ Nakon što je 1768. godine centralna vlast ustupila zgrade Generalata gradu, grad ih prepušta županiji, a ona se obvezala da će zgrade srušiti, a kamenje će prepustiti gradu za popločenje ulica.⁵² Popločenje i popravak ulica (Uršulinske i tri ulice koje uviru u nju) provođeno je i 1772 godine.⁵³

U 18. stoljeću spominje se i ulična rasvjeta u središtu grada.⁵⁴ Jedno od obilježja gradskih ulica bili su i javni zdenci. Nalazili su se uz prostore na kojima se okupljao veći broj građana, te uz mjesta trgovine, uz sjeverna i južna gradska vrata, na južnoj strani središnjega gradskog trga, zapadno od ulaza u Franjevačku crkvu, te na današnjem Stančićevu trgu, koji u 18. stoljeću postaje javni prostor.⁵⁵ U središtu grada javlja se i javna skulptura; pil s prikazom Bogordice pred Isusovačkim samostanom, a kip Imakulate postavljen je pred Franjevačkom crkvom. Osim u javnim prostorima skulpture s prikazom Bogorodice često se postavljaju u niše na pročeljima kuća, a pojavljuju se i oslikani prikazi iste tematike u kartušama na kućnim pročeljima, pa i na gradskim vratima. Širenje marijanskog kulta u 18. stoljeću povezano je s apoteozom kraljevske

Detalj gradskog područja Varaždina, L. Kneidinger, 1765., Hrvatski državni arhiv Zagreb

Detail of the map showing the urban area of Varaždin, L. Kneidinger, 1765, Croatian state archive, Zagreb

obitelji i simboličnim podsjećanjem na vladaricu Mariju Tereziju, te osim sakralno-religioznog značenja sadrži i simboliku državne vlasti i vladarske kuće Habsburgovaca.

Unutar gradskih zidina 1780. godine spominje se niz vrtova: samostanskih (franjevački, uršulinski, pavlinski – isusovački; plemićkih (Szechen, Mallenich), ali i građanskih (Thonhauer, Tachner), a vrt je uređen i u burgu Erdödyja.⁵⁶ Vrtovi u sklopu okućnica uobičajeni su u srednjem vijeku, a bili su i obilježja agrarne gradske strukture. Prestankom vojnih funkcija vrtovi postaju parkovi ili prostori nove izgradnje.

4. Gradske utvrde i razvoj predgrađa

Probijanjem novih gradskih vrata 1773. godine omogućena je pješačka komunikacija s prostorom izvan bedema, kroz Studentska ili Dijačka vrata i na zapadni dio opkopa preko Opatičkih vrata.⁵⁷ Probijanjem vrata prvi su put srušene i gradske utvrde. Otvaranjem Opatičkih vrata započela je i urbanizacija ulice V. Lisinskog, a na liniji zapadnoga grad-

skog zida podižu se prve kuće. Probijanjem vrata javila se potreba za premošćivanjem gradskih jaraka, zbog čega su izgrađeni i nasipi, a onaj pred Studentskim vratima bio je ukrašen obostrano posađenim drvoredom.⁵⁸ Nakon izgradnje mosta na Dravi, građenog od 1784. do 1786. godine, grad je povezan s mostom putom preko današnje Kukuljevićeve ulice, a iz utvrđene jezgre probijena su nova vrata za kolni promet.⁵⁹ Prometno žarište uz ta vrata postalo je okosnica urbanizacije, a uz most koji je vodio prema gradu nastalo je vretenasto ulično proširenje. Sustav gradskih utvrda izgubio je važnost još u 17. stoljeću, a tijekom 18. stoljeća gradske kule su pretvarane u stambene prostore, počinju se graditi kuće uz gradska vrata, a krajem stoljeća izgrađuju se i kuće na gradskom zidu, u današnjoj Bakačevoj ulici.⁶⁰ Gradski jarci, zbog neodržavanja pretvoreni u stajaću vodu – leglo zaraza, služili su za bacanje otpadaka, a na nasipima su pasle krave.⁶¹ Nastojanja oko isušivanja jaraka zabilježena su od 1764. godine i trajala su kroz čitavo 18. stoljeće, no jarci su zatrpani tek početkom 19. stoljeća.

Sjeverno predgrađe nastalo je uz zaštićenu prometnicu koja je vodila prema Ptuj. U 17. stoljeću uz taj prometni smjer

Veduta Varaždina, 1780., Muzej grada Varaždina
View of Varaždin, 1780, Varaždin municipal museum

nastaju kapele sv. Fabijana i Sebastijana, zaštitnika od kuge, i neposredno uz sjeverozapadni rub utvrda Kapela sv. Florijana, zaštitnika od požara. Uz tu kapelu, postavljenu u žarištu okolnih ulica, tijekom 18. stoljeća formirat će se novi javni trg. Od zgrada javne namjene ovdje su sagrađene Tridesetnica i Hospital, a na sjevernoj strani ulice, koja vodi prema južnim gradskim vratima, grade se plemićke palače i kuće obrtnika.⁶² Predgrađe je izgrađeno u otvorenom sustavu prateći liniju zidina i *Via fossata ambiens*, prometnicu koja je pratila liniju gradskih utvrda. Polazište izgradnje bile su uglovnice – plemićke palače. Na jugozapadnom uglu gradskih utvrda početkom 18. stoljeća podignut je Kapucinski samostan, uz koji je također nastao trg. Ta dva trga, povezana *Via fossatom* bila su okosnica urbanizacije predgrađa. Početkom 18. stoljeća uz zapadno grabište (današnju Vrazovu ulicu) nalazili su se plemićki majuri, no od druge polovice stoljeća grade se plemićke palače, svilana⁶³ i krajem stoljeća Prater, javni gradski park sa streljanom (osim plana javne streljane, iz iste 1793. godine sačuvan je i plan privatne streljane u Graberju).⁶⁴ Na planu grada koji je oko 1790. godine izradio Huberth označeni su prostori na gradskom teritoriju, uz gradska grabišta, koje je moguće iskoristiti za izgradnju, što se u osnovi preklapa s podjelom grabišta na pet dijelova iz 1792. godine. Podjela grabišta provedena je prema komunikacijskim pravcima, tj. prilazima utvrđenom gradu, i u narednim razdobljima bit će polazište urbanizacije predgrađa.⁶⁵

Javne skulpture podižu se i u predgrađima. Na spoju prilaznih ulica s *Via fossatom* oko 1780. godine nalazilo se osam pilova. Uz most pred južnim gradskim vratima nalazio se kip sv. Ivan Nepomuka (u Varaždinu su postojala još dva pila toga sveca, jedan u Dravskoj ulici i drugi u sklopu burga – sačuvan i danas),⁶⁶ pil sv. Trojstva pred palačom Patačić-Putar, sv. Ivan Krstitelj pred Kapelom sv. Vida,⁶⁷ te pil Bogorodice na početku današnje Hallerove ulice.⁶⁸

5. Zaključak

Prema smještaju u prostoru Varaždin je tipično nizinski grad, što je i olakšalo širenje predgrađa uz prilazne putove. Prikaz gradskog teritorija izrađen 1765. godine pokazuje prostor koji je pripadao gradu. Opseg gradskoga područja nije se bitno mijenjao od srednjega vijeka, a obuhvaćao je različite terene: od šumovitih područja na jugu, preko Varaždinskog polja do dravske močvarne nizine na sjeveru.⁶⁹ Prema broju stanovnika (Jozefinski popis 1785./7.) Varaždin je bio najveći grad kontinentalne Hrvatske, s 4402 stanovnika.⁷⁰ Manji su bili Koprivnica – 3594 stanovnika, Zagreb (Gradec) – 2815 stanovnika, Karlovac – 2954 stanovnika, Požega – 1986 stanovnika, i Križevci – 1624 stanovnika. Više stanovnika imala je samo Rijeka – 5436. Varaždin je prednjačio i po broju kuća, kojih je bilo 754 (Koprivnica – 694, Karlovac – 532,

Prikaz velikog požara u Varaždinu 1776. godine, Župna crkva sv. Nikole Varaždin
 Depiction of the great fire of Varaždin (1776), Parish church of St Nicholas, Varaždin

Požega – 421, Zagreb – 419 i Križevci – 316) i u kojima je u prosjeku živjelo 5,83. stanovnika.⁷¹ U vrijeme popisa unutar zidina u Varaždinu je bilo 211 kuća, u kojima je živjelo 1274 stanovnika, a u predgrađima se nalazilo njih 689 s 3127 stanovnika.⁷² Statistički podaci jozefinskog popisa pokazuju da se grad sve više širi u predgrađa. Povećanje broja stanovnika, potaknuto ekonomskim napretkom, zajedničko je obilježje čitavog europskog prostora, u kojem je stanovništvo poraslo s oko 140 milijuna 1750. godine, na 187 milijuna 1800. godine.⁷³ U 18. stoljeću London, najveći evropski grad ima milijun stanovnika, a broj stanovnika Beča prelazi 175 tisuća. Situacija u Srednjoj Europi ipak je nešto drugačija. Na području vladavine Habsburgovaca razvijena je mreža malih gradova, uz supremaciju Beča, s malim brojem većih ili srednjih gradova. Takav urbani sustav određen je ekonomskim i socijalnim faktorima, prije svega centralizacijom, sporom industrijalizacijom i malom ulogom međunarodne trgovine, kao i antiurbanom politikom veleposjednika. Broj gradova 1780. godine kretao se oko 975, uz 1820 trgovišta, a prema broju stanovnika dominiraju gradovi s manje od 5000 stanovnika.⁷⁴ Od toga broja među gradskim naseljima u Ugarskoj (kojoj pripada i Hrvatska sa Slavonijom) bilo je 61 naselje sa statusom kraljevskoga grada i 500 do 600 trgovišta.⁷⁵ U odnosu na srednjovjekovno razdoblje došlo je do povećanja broja kraljevskih gradova i smanjenja broja trgovišta. Do povećanja broja gradova dolazi promjenom statusa nekih

trgovišta, koja postaju kraljevski gradovi. Prema broju stanovnika kategorija gradova do 2000 stanovnika pripada malim gradovima, od 5 do 10 tisuća stanovnika radi se o gradovima srednje veličine, a gradovi koji prelaze 10 tisuća stanovnika pripadaju kategoriji velikih gradova. Prema broju stanovnika gradovi kontinentalne Hrvatske pripadaju u skupinu malih gradova, a Varaždin se približava gradovima srednje veličine, koji se mogu odrediti i kao funkcionalno uspješni gradovi. Posebna važnost Varaždina i izniman centralitet u odnosu na druge gradove kontinentalne Hrvatske proizlazi iz značenja i uloge Kraljevskoga vijeća, eksponenta središnje vlasti. Prema funkcionalnoj tipologiji Varaždin bi se tako našao u kategoriji gradova koji su središta »zemalja«, poput Innsbrucka, Graza, Salzburga, Ljubljane ili Bratislave, a koji su regionalni centri i sjedišta državne uprave.

Sažimajući prostorne promjene Varaždina u tri razmatrane cjeline – utvrđene gradske jezgre, gradskih utvrda i predgrađa – može se zaključiti: u unutrašnjem gradu dolazi do funkcionalne transformacije trgova u reprezentativne prostore izgradnjom palača i zgrada javne namjene, koje tvore kontinuirane ulične nizove. Dolazi do prvih, parcijalnih regulacija uličnih linija, potaknutih estetskim i funkcionalnim razlozima. Funkcionalna diferencijacija opaža se i u socijalnim promjenama, te u potiskivanju obrta u sporedne ulice.

Gradske utvrde u 18. stoljeću postupno se rastvaraju novim vratima i izgradnjom kuća na liniji zidina, a otvaranje no-

vih izlaza iz grada bit će okosnica urbanizacije predgrađa, organiziranih uz ulicu. Predgrađa brojem stanovnika i kuća nadilaze unutrašnji grad, a funkcionalno se razvijaju kao prometna i karitativna središta i manufakturne djelatnosti. Žarišta urbanizacije predgrađa su prilazni putovi i gradska vrata.

Dokidanjem crkvenih redova dolazi do sekularizacije grada. Ujedno se smanjuje moć plemstva i jača utjecaj građanstva. Prostorne promjene potaknute su pretežno higijenskim i prometnim razlozima, no javljaju se i jasno određeni estetski razlozi za poljepšavanje grada.

Za razvoj Varaždina, koji nadilazi prostorne promjene u drugim gradovima kontinentalne Hrvatske, odlučujuće je osnivanje Kraljevskoga vijeća. Upravo u razdoblju od 1767. do 1776. godine, do kada se sjedište Vijeća nalazi u Varaždinu, dolazi do najznačajnijih prostornih promjena. Poticaji dolaze preko političkih inicijativa centralne vlasti, koje provodi Kraljevsko vijeće. Prema dosadašnjim spoznajama, ni veliki požar koji je pogodio Varaždin 1776. godine nije imao tako katastrofalne posljedice kao što se obično misli. Prije požara u unutrašnjem gradu bilo je 113 kuća, u sjevernom predgrađu 256, a u južnom 245 kuća. Do temelja je u unutrašnjem gradu izgorjelo 70 kuća, 11 ih je djelomično uništeno, a sačuvane su ostale 32 kuće. U sjevernom predgrađu

izgorjelo je 111 kuća, dok je u južnom predgrađu izgorjelo 135 kuća.⁷⁶ Tako statistički podaci djeluju zastrašujuće, u razdoblju od samo četiri godine, do 1780., u unutrašnjem gradu sagrađeno je 109 kuća, a u predgrađima njih 483.⁷⁷ U odnosu na 1776. godinu, kada je na gradskom teritoriju bilo 614 kuća, 1780. godine taj broj je već dosegaio 592 kuće. Vitalnost i privlačnost Varaždina u postpožarnom razdoblju potvrđuje i broj od 540 doseljenih stanovnika, koji daleko nadilazi doseljene stanovnike u druge gradove.⁷⁸ Posljedice požara tek su ubrzale promjene koje su dovele do jačanja građanstva kao pokretača razvoja i nosioca promjena koje će obilježiti 19. stoljeće.

Modernizacijski procesi karakteristični za prostorni razvoj Varaždina u 18. stoljeću odraz su pojava estetskog i praktično-funkcionalnog »urbanizma«, proizašlih iz društvenih uvjeta i estetskih ideja, te ekonomskih potreba. Promjene urbanih struktura očituju se u »poljepšavanju« postojećih gradskih jezgri i širenju grada u predgrađa, tj. u njihovu povezivanju, uz obnovljeni senzibilitet za arhitekturu. Grad postaje važan dio centraliziranog državnog sustava, uz kontrolirani razvoj pod utjecajem centralne vlasti, zbog čega često dolazi do unificiranih prostornih rješenja, nastalih iz unaprijed stvorenih modela, koji se ponavljaju i kao arhitektonski tipovi i kao prostorna rješenja prilagođena lokalnoj situaciji.

Bilješke

*

Varaždin je najtemeljitiše i najsustavnije istraživani grad kontinentalne Hrvatske, što se očituje i u odnosu prema povijesnoj jezgri, koja je uređena i redovito održavana. Među velikim brojem istraživača posebno mjesto pripada Ivy Lentić-Kugli, čiji je istraživački napor najvećim dijelom bio usmjeren prema istraživanju razvoja Varaždina u 18. stoljeću.

1

ÁKOS MORAVÁNSZKY, *Competing Visions, Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture 1867–1918.*, Cambridge, Massachusetts – London, MIT, 1998. Tumačenje arhitekture Crkve sv. Karla kao prototipa političkog programa (Fischer von Erlach, 1721.) autor iznosi pozivajući se na ikonografsku analizu H. Sedlmayera.

2

ERICH ZÖLLNER, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., 187.

3

ROBERT E. DICKINSON, *The West European City*, London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1964., 418.

4

FILIP POTREBICA, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*, u: *Hrvatske županije*, (ur.) Franko Mirošević, Zagreb, 1996., 54, 55.

5

IVAN BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985., 219–221.

6

JOSIP ADAMČEK, *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb, 1981., 76.

7

ALEXANDER BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, knjiga prva, Zagreb, 1997., 50,51. Zbog učestalih promjena statusa vojnih komuniteta i protuslovnih podataka krajiške historiografije, broj i status gradova treba primiti s oprezom. Koprivnica i Karlovac uživali su status slobodnih kraljevskih gradova, no od druge polovice 18. stoljeća spominju se i kao vojni komuniteti.

8

ALEXANDER BUCZYNSKI (bilj. 7), 75.

9

MIRA ILIJANIĆ I SLAVKO KAPUSTIĆ, *Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća*, u: *Varaždinski zbornik 1181–1981.*, (ur.) Andre Mohorovičić, Varaždin, 1983., 179.

10

MIRA ILIJANIĆ (bilj. 9), 186.

- 11
ANDREJ ŽMEGAČ, Bastioni kontinentalne Hrvatske, Zagreb, 2000., 27, 28.
- 12
MIRA ILIJANIĆ (bilj. 9), 183.
- 13
Vidi u: MIRA ILIJANIĆ, Prilog istraživanju historijsko-urbanističke dokumentacije Varaždina, u: *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, br. 4, Varaždin, 1970., 61–71; RATKO VUČETIĆ, Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do kraja 18. stoljeća, (doktorska disertacija), Zagreb, 2005., 201. Slične prostorne promjene, karakteristične za 16. stoljeće, zabilježene su u Klagenfurtu, Grazu, Ljubljani, Novom Mestu, Kisegu, Györu, a na području Hrvatske najočitije su u Koprivnici i Karlovcu.
- 14
Termin »unutrašnji grad« odnosi se na prostor grada zaštićen utverdama.
- 15
IVY LENTIĆ-KUGLI, Varaždin nakon požara 1776, Zagreb, 1973., 13.
- 16
IVY LENTIĆ-KUGLI, Zgrade varaždinske povijesne jezgre, Zagreb, 2001., 206, 207.
- 17
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.16), 117,118.
- 18
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 205, 206. Zgrada je srušena u 19. stoljeću, a na njezinu je mjestu podignuta dvokatnica.
- 19
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 204, 205.
- 20
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.16), 50. Palača je srušena u 19. stoljeću i zamijenjena historicističkom dvokatnicom.
- 21
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 54.
- 22
IVY LENTIĆ-KUGLI, Prilog datiranju nekih varaždinskih palača iz 18. i 19. stoljeća, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 3–4, Zagreb, 1973., 42.
- 23
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 22), 42–45.
- 24
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 22), 43.
- 25
Pročelja zgrada kućnih brojeva 5 i 6 na današnjem trgu, južnih susjeda Batthianyjeve palače, i danas slijede stariju građevinsku liniju trga blago povinutu prema zapadu, tj. spoju s Franjevačkim trgom.
- 26
IVY LENTIĆ-KUGLI, Kuća grofova Batthiany u Varaždinu, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 4, Zagreb, 1980., 3, 4.
- 27
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.16), 207, 208.
- 28
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.16), 209.
- 29
Takav tip kuća 16. stoljeća i danas je sačuvan na južnoj fronti središnjega gradskog trga.
- 30
Uobičajena fronta parcela bila je široka 10 do 15 metara. Spajanjem više parcela pri izgradnji palača nastaju pročelja u prosjeku duža od trideset metara.
- 31
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 175, 176.
- 32
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 178.
- 33
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 176–178.
- 34
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 182.
- 35
Za razliku od uobičajenog strmog krovišta, koje se naziva *tectus germanicus*, ovaj način gradnje spominje se kao *tectus gallicus*, što jasno upućuje na francusko ishodište načina gradnje krovišta. Vidi: IVY LENTIĆ-KUGLI, Varaždinski graditelji i zidari 1700–1800., Zagreb, 1981., 26.
- 36
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 179. Sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća izgrađene su županijske zgrade u Zagrebu, Križevcima, Vukovaru i Požegi.
- 37
Tijekom 18. stoljeća u sklopu državnog aparata formirana je i zdravstvena služba. U zgradi Županije bio je predviđen prostor za kabinet liječnika i kirurga. Zdravstveni savjet djelovao je u okviru Kraljevskoga vijeća, a unutar Gradskog magistrata jedan od senatora bio je zadužen za zdravstvo, dok je za brigu o siročadi bio zadužen poseban senator. Tijekom 18. stoljeća u Varaždinu su djelovali kirurg i primalja te dva liječnika: županijski fizik i zemaljski praliječnik. Na inicijativu Kraljevskog vijeća pokrenuto je i pitanje izgradnje kuće s radionicama za prosjake, skitnice, varalice, nezaposlene lakše delikvente i ostale, koji bi mogli čistiti ulice, kanale i mostove, nositi vodu za hladnjak pivovara, cijepati drva, ravnati nasipe, krčiti grmlje. Osim težih poslova predviđenih za muškarce, predlagalo se da žene šivaju i peru rublje. Magistrat je predlagao nekoliko pozicija unutar grada za izgradnju te zgrade, no ona nije sagrađena zbog nedostatka sredstava. Vijeće je zahtijevalo od Magistrata da sve bolesne prosjake smjesti u bolnicu, a strane da udalji iz grada. Predlagalo se i podizanje kuće za vojne invalide, uz naredbu da samo oni koji se sami mogu brinuti za sebe i koji su zaposleni mogu živjeti izvan te kuće. Zgrada Hospitala kao humanitarne institucije i arhitektonski je trebala omogućavati stanarima relativno samostalan život, te su osim zajedničkih kuhinja na svakom katu pojedini stanari imali i zasebne ormariće ugrađene u zidu hodnika. Osim vlastitih prihoda stečenih od svojih posjeda i kmetova, Hospital je stjecao prihode i od posjetitelja javnih plesova i zabava. Briga za bolesne i siromašne te ideje o njihovoj rehabilitaciji, sudjelovanjem u javnim radovima, kao i izdvajanje za Hospital preko priloga sudionika plesova u osnovi proizlaze iz ideja i na inicijativu suvremene, prosvjetiteljske, države, tj. centralne vlasti, a takav stupanj socijalne brige često se i danas čini teško ostvarivim. Prikaz zdravstvene situacije u Varaždinu u 18. stoljeću uglavnom je iznesen prema: ADOLF WISSERT, Bilješke o nekim varaždinskim kućama, *Spomenica Gradskog muzeja u Varaždinu 1925–1995.*, Varaždin, 1997., str. 54, i najvećim djelom prema: GUSTAV PIASEK, Nekoliko podataka

- o komunalnim, sanitarnim i socijalnim prilikama Varaždina u drugoj polovici 18. stoljeća, u: *Godišnjak Gradskog muzeja u Varaždinu*, 7, Varaždin, 1985., 97–107.
- 38
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.16), 40–47.
- 39
Manufaktura piva pripada u gradska arendatorna prava, koja Magistrat daje u zakup pouzdanim pojedincima. Vidi: MIRKO ANDROIĆ, Neke značajke razvoja Varaždina u 18. stoljeću, u: *Varaždinski zbornik 1181–198.*, (ur.) A. Mohorovičić, Varaždin, 1983., 214. U arendatorna prava pripadaju i ciglana, vapnara i klaonica.
- 40
Ranije je spomenut primjer drugoga varaždinskog poštara Herzera, graditelja palače na Franjevačkom trgu, koja reprezentira njegov status, tj. stjecanje plemićke titule. Upravo u drugoj polovici 18. stoljeća javlja se velik broj armalista, građana koji stječu plemićke titule za zasluge koje nisu vezane uz vojne aktivnosti (plemstvo se često i kupuje), već uz položaje u upravi ili za privredne aktivnosti. Stjecanje plemstva za građane pokazatelj je njihova građanskog uspjeha, što je kontradiktorno, no monarhija 18. stoljeća još uvijek je feudalno ustrojena država u kojoj plemstvo nosi i neke privilegije, no uglavnom se radi samo o prestižu.
- 41
IVO LENTIĆ, Gradnja i graditelji župne crkve sv. Nikole u Varaždinu, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 6, Zagreb, 1968., 21.
- 42
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 219–221.
- 43
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 16), 81, 82, 111, 112, 188.
- 44
IVY LENTIĆ-KUGLI, Varaždinski graditelji i zidari 1700–1850., Zagreb, 1981, 22, prilog 6.
- 45
IVY LENTIĆ-KUGLI, Nekoliko primjera prostornih uređenja i profane arhitekture u Međimurju, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2, Zagreb, 1980., 22, prikazan je Erberov plan građanske kuće u Čakovcu: plan jednokatne samostojeće kuće s četiri prozorske osi i dućanom na koljeno u prizemlju.
- 46
IVY LENTIĆ-KUGLI, Stari varaždinski dućanski prostori, u: *Godišnjak Gradskog muzeja u Varaždinu*, 8, Varaždin, 1988., 45–60, sl. 10.
- 47
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 44), prilog 35.
- 48
IVY LENTIĆ-KUGLI, Požar i njegove posljedice s naročitim osvrtom na graditeljsvo Varaždina u 18. stoljeću, u: *Varaždinski zbornik 1181–1981.*, (ur.) Andre Mohorovičić, Varaždin, 1983., 202, 203.
- 49
IVY LENTIĆ KUGLI (bilj. 16), 16.
- 50
GUSTAV PIASEK (bilj. 37), 100–105.
- 51
IVY LENTIĆ-KUGLI, Povijesna urbana cjelina grada Varaždina, Zagreb 1977., 80.
- 52
ADOLF WIESERT (bilj. 37), 37.
- 53
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 51), 75.
- 54
MIRKO ANDROIĆ (bilj. 39), 215.
- 55
LJERKA PERČI, Tri plana Varaždina s kraja 18. stoljeća i veduta iz 1823. godine, u: *Polja prošlosti*, Varaždin/Varaždinske Toplice, 2002., 166.
- 56
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 15), 22
- 57
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.15), 23.
- 58
LJERKA PERČI (bilj.55), 166.
- 59
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 15), 23.
- 60
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 15), 27.
- 61
GUSTAV PIASEK (bilj. 37), 98.
- 62
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 15), 24.
- 63
Razvoj svilarstva poticala je centralna vlast, a 1766. godine kraljica nalaže Gradskom magistratu da građanima zada obvezu sadnje dudova i uzgoja dudova svilca. Predionica svile u Varaždinu radi od 1784. godine, a u gradu je tijekom 18. stoljeća djelovalo još nekoliko radionica za osnovnu preradu svile. Vidi u: MIRKO ANDROIĆ (bilj. 39), 214. Drvoredi koji se u našim gradovima javljaju u drugoj polovici 18. stoljeća uglavnom su bili drvoredi dudova, sađeni više iz praktičnih nego iz estetskih razloga. U drugoj polovici 18. stoljeća svilane se spominju u Zagrebu, Koprivnici, Požegi, Osijeku, Bjelovaru i čitavom nizu manjih naselja.
- 64
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 44), 84.
- 65
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj.15), 30.
- 66
Kult sv. Ivana Nepomuka postaje u 18. stoljeću jedan od reprezenata kraljevske vlasti i simbola države. Uobičajeno se kipovi sv. Ivana postavljaju na mostovima ili u blizini vode, a širenje kulta jedno je od obilježja rasprostiranja srednjoeuropskih kulturnih utjecaja.
- 67
LJERKA PERČI (bilj. 55), 166,169. Nisu navedeni titulari svih pilova.
- 68
ADOLF WIESERT (bilj. 37), 50.
- 69
Prikaz gradskog područja izradio je Leopold Kneidinger, geometar Ugarske dvorske komore, koji je šezdesetih godina 18. stoljeća izradio prikaze svih slobodnih kraljevskih gradova kontinentalne Hrvatske, osim Požege.
- 70
IVAN ERCEG, Jozefinski popis stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije, u: *Rad HAZU*, 461, Zagreb, 1992., 12.

- 71
IVAN ERCEG (bilj. 70), 15.
- 72
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 48), 203.
- 73
DONATELLA CALABI, *Storia della città – l'eta moderna*, Venezia, Marsilio, 2001., 209.
- 74
VERA BÁCKSAI, *Small Towns in Eastern Central Europe*, u *Small Towns in Early Modern Europe*, (ur.) Peter Clark, Cambridge, Cambridge University Press, 82.
- 75
ISTVÁN KÁLLAY, *Die Städte Ungarns im 17. und 18. Jahrhundert*, u: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*, (ur.) Wilhelm Rausch, Linz/Donau, Wilhelm Rausch, 1981., 76.
- 76
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 72), 201.
- 77
IVY LENTIĆ-KUGLI (bilj. 15), 50
- 78
IVAN ERCEG (bilj. 70), 12, 13. U Rijeku su doselila 352 stanovnika, što je druga vrijednost nakon Varaždina, a u Zagreb, u koji odlaze ban i Kraljevsko vijeće, uselilo je 126 stanovnika. Već 1779. godine Vijeće je ukinuto, zbog čega se njegov značajniji utjecaj u Zagrebu nije osjetio. Banskog sjedišta očito nije imalo tako privlačan utjecaj.

Summary

Ratko Vučetić

Pre-Modern Towns of North-Western Croatia – The Example of Varaždin

With the strengthening of its central functions in the 16th and 17th centuries, Varaždin became the most important and most developed town in north-western Croatia. Before the 18th century, it was predominantly a town of crafts and trade, with an accentuated military function, but by the second half of the century it had become the seat of the *ban* and the Royal Council, i.e. the capital of Croatia. The Royal Council was in charge of the entire administration, with the aim of promulgating and enforcing the decisions of absolutist rulers. With the establishment of centralized state, the role of cities grew as they were becoming an important part of the political system, which resulted in considerable changes as to their architecture and urban structure. In the centralized system, towns were the carriers of administrative power and the sites of reformatory interventions. On the example of Varaždin it is possible to observe the changes in space and functional development, instigated by the central power, and their effects in urban space. The town's development can be traced through three spatial entities and their features, namely the fortified urban core in relation to the town fortifications and the development of suburbs. As for the number of inhabitants, the towns of continental Croatia can be classified as minor urban units, with Varaždin approaching the class of middle-sized, functionally successful towns. Its particular importance and exceptional centrality with respect to other towns in continental Croatia was a result, among other things, of the significance and role of the Royal Council as the representative of central power. As to the functional typology, Varaždin belongs to the category of those towns that were the centres of particular »lands«, such as Innsbruck, Graz, or Bratislava: regional centres and seats of state administration.

Summarizing the spatial changes in Varaždin with the help of the aforementioned threefold classification – the fortified urban centre, the town fortifications, and the suburbia – it is possible to observe the functional transformations of its squares into representative spaces in the inner centre. These transformations were taking place through the construction of palaces and public buildings, which now formed continuous streetlines. The first partial street regulations were motivated by aesthetic and functional considerations, but also by functional differentiation as a reflection of social changes, which pushed the crafts into the side streets. The town fortifications gradually open up in the 18th century by means of new gates and houses built along the walls. The new exits would become the axis of urbanization for the suburbia, which were organized along the streets leading from them. The number of their inhabitants and houses surpassed that of the inner town and they developed functionally as traffic knots, charity centres, and the focal points of manufacture industry. Access routes and town gates formed the core of their urbanization. The abolishment of religious orders resulted in the town's secularization, at the same time weakening the nobility and strengthening the bourgeoisie. Spatial changes were motivated primarily by hygienic reasons, but also by certain aesthetic motivation, a wish to embellish the town. The establishment of the Royal Council was crucial to the successful development of Varaždin, which surpassed all other towns in continental Croatia. The period between 1767 and 1776, when the Royal Council was situated in Varaždin, was also the time of most important spatial transformations. The impulses came from the central power with its political initiative and were put in practice by the Royal Council. As far as we know

today, even the great fire that devastated Varaždin in 1776 did not prove fatal for its progress. Before the fire, there were 113 houses in the inner town, 256 in the northern suburb, and 245 in the southern one. As many as 70 houses burnt to the ground in the inner town, 11 were heavily damaged, and 32 were preserved. In the northern suburb, 111 houses burnt down and in the southern one it was 135 houses. Even though these statistics may seem shocking, in only four years (from 1780) 109 new houses were built in the inner town and 483 in the suburbs. With respect to 1776, when there were 614 houses

on the territory of Varaždin, their number had grown by 592 in 1780. The vitality and attraction of Varaždin in the period after the great fire is further attested by the fact of 540 new inhabitants, which surpassed by far the number of newcomers in other towns. The great fire had only accelerated the change, reflected in the strengthening of bourgeoisie, which became the main carrier of progress.

Keywords: late 18th century, urban development, north-western Croatia, Varaždin, pre-modern town